

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Тетяна КОСТЕНКО, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, Україна; tanya_t.k@ukr.net; ORCID ID: 0000-0002-4976-1236;

Олег ЛЕГКИЙ, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, Україна; olegkij@ukr.net; ORCID ID: 0000-0001-8934-7390

У статті розглядаються питання збереження психічного здоров'я дітей з порушеннями зору, процесу формування здоров'язбережувальних умінь та навичок, формування пізнавального інтересу до навколишнього середовища, розвитку пізнавальних процесів, розвитку соціальної активності, формування предметних уявлень, уявлень дитини про своє фізичне «Я». Метою даної статті є висвітлення напрямів роботи з формування засад психічного здоров'я у дітей з порушеннями зору в процесі використання засобів інформатизації, ефективного використання освітнього простору, оволодіння прийомами збереження психічного здоров'я.

Стан психічного здоров'я, повноцінна життєдіяльність дитини з порушенням зору значною мірою залежать від збалансованості емоцій. Позитивні емоції забезпечують оптимальність перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, уяви, мислення), поліпшують ефективність інтелектуальної діяльності та підвищують рівень активності особистості. Позитивний емоційний стан сприяє формуванню вольових процесів, від яких залежить успішна діяльність особистості, у тому числі й навчальна діяльність.

У процесі роботи нами використовувались практично орієнтовані завдання, спрямовані на вироблення навичок спілкування з оточуючими людьми, формування знань та вмінь, пов'язаних із власною поведінкою, та збереження психічного здоров'я у різних життєвих ситуаціях. Результатом роботи є вчасне створення сприятливих умов для психічного розвитку дитини з порушенням зору. Збереження психічного здоров'я учнів із порушенням зору є дотримання науково обґрунтованих психогігієнічних норм організації навчання школярів з урахуванням індивідуальних норм навантаження, здатність витримувати навчальне навантаження, не тільки зберігаючи стан повного душевного, тілесного та соціального добробуту, а й збільшуючи при цьому якість власного психічного здоров'я.

Ключові слова: діти з порушенням зору, психічне здоров'я, освітній простір.

Tatiana Kostenko, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Oleg Legkij, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Mental health of the children with visual impairment in the context of information management in the educational system

The article considers the issues of preserving the mental health of children with visual impairments, the process of forming health-preserving skills in children with visual impairments, the formation of cognitive interest in the world in children with visual impairment, development of cognitive processes, development of social activity ideas, the formation of the child's ideas about his physical "I". The purpose of this article is to highlight the areas of work on the formation of the foundations of mental health in children with visual impairments in the process of using information tools, effective use of educational space, mastering the techniques of mental health.

The state of mental health, the full life of a child with visual impairments largely depend on the balance of emotions. Positive emotions ensure the optimal course of mental processes (perception, memory, imagination, thinking), improve the efficiency of intellectual activity and increase the level of personal activity. A positive emotional state contributes to the formation of volitional processes on which depends the successful activity of the individual, including educational activities.

In the process, we used practical-oriented tasks aimed at developing communication skills with others, the formation of knowledge and skills related to their own behavior and maintaining mental health in various life situations. The result is the timely creation of favorable conditions for the mental development of a child with visual impairment, maintaining the mental health of students with visual impairment is the observance of scientifically sound psycho-hygienic norms of schooling, taking into account individual workload standards, mental, physical and social well-being, but also increasing the quality of their own mental health.

Keywords: children with visual impairment, mental health, educational system.

Актуальність дослідження. Закон України «Про освіту» наголошує, що навчальний заклад має гарантувати безпечні та нешкідливі умови навчання, відповідний режим роботи, умови для фізичного розвитку, зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів.

Нині, за різними даними, до 60 % дітей, які вступають до школи, а серед них і діти з порушенням зору, мають психосоматичні порушення, зростає кількість психоневрологічних захворювань, значна кількість дітей перших класів потребує уваги шкільного психолога. Психіка школярів з порушеннями зору особливо вразлива, піддається негативному впливу оточення, тому особливого значення набуває проблема навчальної психогієни, забезпечення гуманістичних взаємин у педагогічній взаємодії, відповідності навчального навантаження, змісту матеріалу віковим та індивідуальним особливостям.

З першого дня перебування у школі дитина з порушенням зору потрапляє у типові ситуації, які викликають так званий «шкільний стрес»: напружене очікування початку уроку та його закінчення, невизначеність свого стану, невідомі стосунки, нові рівні спілкування, постійне напруження вдома. Під час уроку виникають нові переживання: страх задачі (як зустріч з невідомим за відсутності навичок розв'язування); страх загрози як неможливості змінити очікувану негативну ситуацію; страх наслідків дій, що можуть не збігтися з очікуваннями вчителя.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження свідчать, що підвищення психічної тривожності у дітей з порушеннями зору може бути пов'язане з нерозумінням змісту навчального матеріалу. Навіть незрозуміле слово стає

«пусковим механізмом» формування дискомфортного стану. Нерідко такі стресові ситуації накопичуються й переростають у хронічний дистрес.

Залежно від рівня енергопотенціалу особистості, реакція на стрес у школярів із порушеннями зору різна. Одні починають працювати інтенсивніше, інші стають пасивними, однак у всіх випадках можливий розвиток хронічних психічних порушень, фізичні захворювання.

Отже, стійка тривожність та постійні інтенсивні страхи, стресові ситуації є найбільшою загрозою психічному здоров'ю дитини з порушеннями зору шкільного віку, а забезпечення психічного здоров'я – одне з найважливіших завдань нашого суспільства і, насамперед, системи освіти.

Психічне здоров'я – це стан психосоматичного та психологічного благополуччя, який ґрунтується на відчутті сили й цінності власного «Я» дитини, її здатності досягати узгодженості із собою та іншими на основі доцільної регуляції поведінки та діяльності.

Стан психічного здоров'я дитини характеризується показниками нервово-емоційного розвитку та характером перебігу пізнавальної активності. Саме від емоційного стану залежить і пізнавальна активність дитини, і характер її спілкування з однолітками та дорослими, і поведінка. Причому чим менша дитина, тим відчутніша ця залежність. Психічне здоров'я на всіх етапах онтогенезу забезпечує повноцінний розвиток особистості (інтелектуальний, емоційно-вольовий, комунікативний, духовно-моральний); сприяє становленню «Я» та ефективній самореалізації особистісних можливостей.

З-поміж основних показників психічного здоров'я можна виокремити наступні:

– в емоційній сфері – позитивно емоційний стан, подолання негативних емоцій, у т. ч. й руйнівних (страх, гнів, заздрощі, жадібність), емоційна стабільність (самовладання), вільне виявлення емоцій, їх адекватність, оптимальне самопочуття;

– в інтелектуальній сфері – здатність концентрувати увагу, утримувати інформацію в пам'яті, вміння логічно мислити, виявляти творчість, активність у пізнавальній діяльності;

– у мотиваційно-особистісній сфері – адекватний рівень домагань, адекватна самооцінка, особистісна автономія, самоповага, самоконтроль, сформованість вольової сфери, цілеспрямованість, активність, позитивна мотивація життєдіяльності, поведінки та взаємин, адекватне сприймання навколишнього середовища та самого себе.

Існують і певні ознаки психічного нездоров'я, серед яких найбільш вірогідними є такі:

- відсутність уміння логічно мислити;
- категоричність (стереотипність) мислення;
- емоційна неврівноваженість;
- злість;
- ворожість;
- підвищена тривожність тощо.

Серед особистісних властивостей можна виділити:

- ✓ неадекватність самооцінки (зависока або занижка);

- ✓ зневіра у власних можливостях;
- ✓ уникнення відповідальності за себе;
- ✓ втрата самоконтролю або наявність гіперсамоконтролю;
- ✓ послаблення волі.

Метою статті є висвітлення напрямів роботи з формування засад психічного здоров'я у дітей з порушеннями зору в процесі використання засобів інформатизації, ефективного використання освітнього простору, оволодіння прийомом збереження психічного здоров'я.

Методи дослідження. У процесі роботи нами використовувались практично орієнтовані завдання, спрямовані на вироблення навичок спілкування з оточуючими людьми, формування знань та вмінь, пов'язаних з власною поведінкою та збереження психічного здоров'я у різних життєвих ситуаціях.

Результати дослідження. Стан психічного здоров'я, повноцінна життєдіяльність дитини з порушенням зору значною мірою залежать від збалансованості емоцій. Позитивні емоції забезпечують оптимальність перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, уваги, мислення), поліпшують ефективність інтелектуальної діяльності та підвищують рівень активності особистості. Позитивний емоційний стан сприяє формуванню вольових процесів, від яких залежить успішна діяльність особистості, у т. ч. й навчальна діяльність.

Ядром концепції збереження психічного здоров'я є психологічний підхід до всього навчально-виховного процесу: практичні психологи конструюють, відстежують і спрямовують його таким чином, щоб кожна дитина мала максимальні можливості та умови для збереження психічного здоров'я. Ця робота проводиться у трьох напрямках: з учнями, педагогами, батьками.

Ця комплексна проблема потребує розв'язання низки завдань:

- ✓ формування знань про фізичне, психічне, соціальне здоров'я, чинники здоров'я – навколишнє середовище, здоровий спосіб життя, охорона здоров'я;
- ✓ розвиток інтелектуальних умінь, що організують пізнавальну діяльність школяра;
- ✓ розуміння основних функцій періодів життя людини та емоційного й соціального розвитку, що супроводжує фізичні зміни;
- ✓ розвиток вольових якостей – умінь керувати собою відповідно до фізичного, розумового та соціального здоров'я;
- ✓ формування здатності оцінювати припустимі межі ризику в діях; визначати рівень своїх можливостей, умінь, інтелектуальних здібностей з метою безпечного та раціонального їх використання;
- ✓ формування навичок прийняття рішень шляхом розвитку критичного ставлення до соціального оточення.

Чинники впливу на психічне здоров'я дітей з порушеннями зору:

1. Загальна тривожність – загальний емоційний стан дитини з порушенням зору, пов'язаний із різними формами її залучення в життя школи.
2. Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини з порушенням зору, на фоні якого розвиваються її соціальні контакти з однолітками. Дуже часто високу тривожність по цьому чиннику демонструють лідери.

3. Фрустрація потреби в досягненні успіху – несприятливий психічний фон, який не дає змоги дитині з порушенням зору розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату тощо.

4. Страх, самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, демонстрації себе та своїх можливостей. Якщо показник по цьому чиннику високий у багатьох учнів одного класу, це свідчить про несприятливу педагогічну ситуацію, яка провокує розвиток страху самовираження.

5. Страх ситуації перевірки знань – негативне ставлення і переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень, можливостей.

6. Страх невідповідності сподіванням оточуючих – орієнтація на значущість інших в оцінюванні своїх результатів, учинків, думок, тривога за надані оточуючими оцінки, очікування негативних оцінок.

7. Низький фізіологічний опір стресу – особливості психофізіологічної організації, які знижують пристосованість дитини з порушенням зору до ситуацій стресогенного характеру, підвищують вірогідність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища.

8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями – загальне негативне емоційне тло стосунків із дорослими у школі, яке знижує здатність дитини з порушенням зору до успішного навчання.

Однією з найважливіших умов збереження психічного здоров'я учнів із порушенням зору є дотримання науково обґрунтованих психогігієнічних норм організації навчання школярів з урахуванням індивідуальних норм навантаження, здатність витримувати навчальне навантаження, не тільки зберігаючи стан повного душевного, тілесного та соціального добробуту, а й збільшуючи при цьому якість власного психічного здоров'я.

Принципово важливим є вчасне створення сприятливих умов для психічного розвитку дитини з порушенням зору.

Аналізуючи вплив навчального навантаження на психічне здоров'я школярів із порушенням зору, не можна не враховувати такого чинника, як характер взаємин між учителем і учнями. Будь-яка технологія навчання, яка враховує всі норми розвитку дитини з порушенням зору і динаміку психічних станів, не дасть належного ефекту, не збереже психічне здоров'я школярів, якщо, наприклад, між ними і вчителем відбуваються педагогічні конфлікти. Тому однією з найголовніших умов збереження психічного здоров'я школярів є дотримання принципів гуманізації освіти.

Організація обстеження та моніторингу проводиться в певній послідовності та включає діагностику:

- ✓ типу темпераменту: визначення психологічного типу за ставленням до оточуючих (екстраверт, інтроверт);
- ✓ типу акцентуації характеру;
- ✓ рівня інтелектуального розвитку;
- ✓ розумової активності;
- ✓ рівня самооцінки;
- ✓ наявності самоконтролю і саморегуляції;

- ✓ наявності соціальних ознак у поведінці;
- ✓ інтересів;
- ✓ моніторинг стану психічного здоров'я школярів на основі психодіагностичної роботи (за класами, паралелями).

Для ефективної взаємодії учасників навчально-виховного процесу щодо збереження психічного здоров'я учнів із порушеннями зору застосовуються відповідні методи.

Психокорекційні вправи з дітьми

Мета: підсилення самоідентичності, розвиток самоповаги; позитивне оцінювання відмінностей між людьми.

Методика проведення. Напишіть ім'я кожної дитини на аркуші паперу. Старші діти зроблять це самі. Запропонуйте дітям розмалювати свої імена кольоровими олівцями. Вони можуть розмалювати самі літери або намалювати довкола них свої улюблені предмети: іграшки, пейзажі, їжу тощо (можливо, це будуть друзі, батьки, улюблені тварини). Посадіть дітей у коло. Запропонуйте кожному учневі показати аркуш зі своїм іменем і пояснити малюнок.

Для усвідомлення схожості та відмінності між людьми запропонуйте дітям запитання:

1. Що ти дізнався про інших людей?
2. Чи дізнався ти щось нове про себе?
3. Що ти відчуваєш, коли бачиш своє написане ім'я?
4. Чи однакові предмети подобаються учням?
5. Як би виглядав світ, якби ми були однаковими?

Організуйте виставку робіт дітей «Це ми».

Руки вгору!

Мета: розвиток відчуття колективу; оцінювання відмінностей між людьми; позитивна емоційна насиченість спілкування.

Методика проведення. Попросіть дітей стати в коло. Запитайте, хто хоче стати в центр кола із зав'язаними очима. Покрутіть дитину кілька разів, потім підведіть до іншого школяра. Торкаючись волосся, обличчя, одягу, дитина на дотик має вгадати хто це. Проводячи гру, намагайтеся не підлаштовуватися під ті групи дітей, що товаришують між собою. Продовжуйте гру, допоки всі діти не візьмуть у ній участь.

Для акцентування уваги на схожості й відмінності між дітьми, запропонуйте запитання:

1. Чому ми проводимо гру на відгадування?
2. Як ти визначив, хто це був?
3. Що було б, якби поміж інших хтось мав інакший колір очей?
4. Що було б, якби в людей були однакові ніс, волосся, вуха?

Цю вправу можна також використати для того, щоб відчути і зрозуміти почуття сліпої людини.

Експерименти

Мета: розвиток емоційно-ціннісного компоненту особистості; формування навичок групової взаємодії, уміння слухати, висловлювати свої думки, аналізувати, робити висновки, досягати компромісів.

Методика проведення. Запропонуйте дітям уявити себе учасниками дуже важливого космічного проекту. Стало відомо, що космічні сигнали підтвердили існування розумних форм життя. ООН вирішила послати космічний корабель з інформацією про Землю туди, звідки надійшли сигнали. Запитайте в учнів, яку інформацію про життя на Землі вони б надіслали цим істотам. Вона має допомогти їм зрозуміти, що люди на Землі схожі й водночас різні.

Розбийте дітей на творчі групи (по 6–8 учнів), поясніть їм, що під час обговорення вони не повинні коментувати або критикувати ідеї. Нехай учні висловлюють свої ідеї, але не опитуйте їх по колу, не примушуйте їх висловлюватися, це може зменшити творчу активність дітей.

Можливі запитання для обговорення:

1. Чи надіслати музику? Яку саме?
2. Що краще надіслати: книжки чи фільми?
3. А може надіслати манекени людей? Якщо так, то яких саме і як треба їх одягти?

Групи обмінюються думками. Учитель записує думки, але не оцінює їх. Якщо пропозиція незрозуміла, попросіть учня пояснити її або запропонуйте своє пояснення і перевірте, чи автор погоджується з ним. Проаналізуйте запропоновані варіанти разом з дітьми. Додайте те, про що вони не згадали.

Поставте дітям запитання, щоб допомогти їм усвідомити подібне і відмінне між людьми:

1. Чого більше між людьми: відмінного чи подібного? Що ви думали б, якби дивилися на Землю очима інопланетянина?
2. Як ви вважаєте, що подумав би інопланетянин, якби побачив тих людей, що воюють і вороже ставляться один до одного?
3. Що є важливішим: відмінності у звичаях, одязі, мові та будові тіла чи схожі риси людей? Чому?

Бажання та потреби

Мета: визначення основних людських потреб щодо здорового способу життя.

Методика проведення. Попросіть клас уявити собі, що ООН (Організація Об'єднаних Націй – Парламент націй усього світу) доручила їм скласти перелік того, що потрібно всім дітям, аби бути щасливими і здоровими (наприклад, їжа, повітря, ігри тощо). Запишіть ці потреби, не оцінюючи їх. Коли ідей більше не надходить, запропонуйте класу розрізнити, які з цих пропозицій є справді потребами, а які – забаганками. Наприклад, телебачення, солодощі будуть забаганками а не потребами. Спробуйте визначити потреби, які є однаковими для всіх.

Обговоріть запитання:

1. Що важливіше для життя – потреби чи бажання?
(До відома вчителя: потрібно пам'ятати, що всі бажання і потреби пов'язані та доповнюють одне одного. Саме бажання надають дитині емоційності, радості сподівань, смаку до життя).
2. Як ви вважаєте, чи у всіх дітей нашої країни і в усьому світі задоволені основні потреби? Хто за це відповідає?
3. Що могло б статися, якби потреби дітей не задовольнялися?

Збереження здоров'я

Мета: формування почуття відповідальності за своє здоров'я та життя; усвідомлення своїх можливостей.

Методика проведення. Вступна бесіда «За що ми відповідаємо у своєму житті?». Під час бесіди має прозвучати: «Я відповідаю за те, щоб бути здоровим».

Бесіда-опитування:

1. Піднесіть руку ті, хто в цьому навчальному році зовсім не хворів.
2. Піднесіть руку ті, хто хворів.
3. Піднесіть руку ті, хто сам винен у своїй хворобі. Які причини призвели до вашої хвороби?

Обговорення проблеми:

1. Чи всі згодні з тим, що людина сама відповідає за своє здоров'я?
2. Як ти відповідаєш за своє здоров'я?

Моменти для обговорення: дотримання режиму дня, загартування, відповідний одяг, правильне харчування, особиста гігієна тощо.

Запропонуйте дітям виконати малюнок з теми «Погане все, що може зашкодити здоров'ю». Дайте учням можливість самостійно поміркувати або обговорити (отруйні речовини, ліки, гриби, неякісні продукти, брудні руки, цигарки тощо). Діти мають прокоментувати свої малюнки. Запропонуйте учням закреслити кожен малюнок червоним олівцем. Запропонуйте дітям виконати малюнок з теми «Добре все, що допомагає зберегти здоров'я». Підготуйте виставку цих робіт. Домашнє завдання: обговорити з батьками те, що відбувалося на уроці.

У пошуку скарбів

Мета: розвиток емоційно-ціннісного компоненту Я-концепції дитини, самооцінки, самосприйняття; розвиток емпатійних та оцінювальних рис.

Методика проведення. Створення ігрової оболонки гри з метою внесення елемента казковості, загадковості, емоційної насиченості заходу. Підготуйте план, позначте на ньому місця, де заховано скарби. Для старших дітей бажано організувати «випробування» перед тим, як вони отримають скарби.

Підготуйте аркуші паперу (картки), на яких запишіть:

- а) позитивні риси особистості (сміливість, розум, кмітливість, чесність тощо);
- б) риси, які стосуються показників здоров'я (фізична сила, міцне тіло, загартованість, хороший апетит тощо);
- в) соціальні здібності (уміння спілкуватися, товариськість, чуйність тощо);
- г) людей, які для вас важливі (мамо, тато, бабуся, вчителька тощо).

Перед приходом дітей сховайте аркуші-скарби у певних місцях кімнати (за планом). Потурбуйтеся про те, щоб кожна дитина отримала свій скарб.

Коли діти зайдуть до кімнати, скажіть їм, що вони – шукачі скарбів, але незвичних. Ознайомте дітей з планом (можливе використання пазлів, музичного супроводу, казкових персонажів тощо). Діти мають відшукати картки. Коли аркуш буде знайдено, попросіть того, хто знайшов, зачитати і прокоментувати простими словами або навести приклади, коли і для чого ця риса буде для нього дуже важливою.

Діти, які знайшли папірці, залишають їх собі. Тепер це їхні надбання, скарби. Вони можуть поділитися ними з друзями, показати батькам. Запропонуйте дітям поміркувати над запитанням: «Кому з однокласників не вистачає саме цих рис? Якщо бажаєш, подаруй скарб тому, хто цього потребує найбільше».

Як ти почуваєшся?

Мета: розвиток уміння співпереживати, експресивних здібностей, регулятивного компоненту Я-концепції учнів.

Методика проведення. Двоє дітей виходять з кімнати. Поки вони чекають за дверима, інші обирають почуття, яке вони мають показати, наприклад, щастя (злість, розчарування, захоплення, нудьга, самотність тощо). Діти, які були за дверима, повертаються, а присутні у класі зображають почуття. Прибулі мають вгадати, яке саме почуття їм показують.

Повторіть вправу стільки, скільки вважаєте за потрібне.

Поставте дітям запитання:

1. Чи легко було вгадати почуття? Чи вам це вдалося?
2. Чи добре знати, що відчувають люди навколо тебе? Чому?
3. Чи почувалися ви щасливими, коли хтось поруч був сумним? А навпаки?
4. Що ви при цьому відчували?
5. Що сталося б, якби ніхто не звертав уваги на почуття інших?

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що саме вчасне створення сприятливих умов для психічного розвитку дитини з порушенням зору, збереження психічного здоров'я учнів з порушенням зору є основоположним чинником для досягнення цілей корекційного процесу: оптимізація соціальної ситуації для розвитку дитини з порушенням зору, позитивний емоційний стан, формування вольових процесів особистості.

Подальші наукові пошуки у реалізації виховання, корекційно-розвивальна робота, включення дітей у доступну їм на даному віковому етапі ігрову діяльність сприятиме формуванню у них повноцінних уявлень про навколишнє середовище, дає змогу збагатити їхні знання про світ речей і людей, систематизувати емоційний і соціальний досвід, забезпечуватиме дитині можливість діяти в повсякденному житті розумно й досить самостійно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костенко, Т. М., Довгопола, К. С., Легкий, О. М., Кондратенко, С. В. (2020). Виховання і розвиток дітей з порушеннями зору (Методичні рекомендації для батьків). Київ: ІСП НАПН України. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722338>.

2. Костенко, Т. М. (2018). Дитина з порушенням зору. (Інклюзивне навчання). Харків: Вид-во «Ранок».

3. Легкий, О. М. (2014). Формування ігрової діяльності дошкільників з порушеннями зору у процесі трудового виховання. Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання. № 1(5). Київ.

4. Легкий, О. М. (2014). Трудове виховання дошкільників з порушеннями зору. Київ: ІСП НАПН України. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/11350>.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. *Kostenko, T. M., Dovhopola, K. S., Lehkyi, O. M., Kondratenko, S. V. (2020).* Vychovannia i rozvytok ditei z porushenniamy zoru. [Education and development of children with visual impairments] (Guidelines for parents). Kyiv: ISP NAPS of Ukraine. Access mode: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722338> (in Ukrainian).
2. *Kostenko, T. M. (2018).* Dytna z porushenniam zoru. [A child with visual impairment] (Inclusive education). Kharkiv: Ranok Publishing House (in Ukrainian).
3. *Lehkyi, O. M. (2014).* Formuvannia ihrovoi diialnosti doshkilnykiv z porushenniamy zoru u protsesi trudovoho vykhovannia. [Formation of play activities of preschoolers with visual impairments in the process of labor education]. Child with sensory disorders: development, training, education. №1 (5). Kiev (in Ukrainian).
4. *Lehkyi, O. M. (2014).* Trudove vykhovannia doshkilnykiv z porushenniamy zoru. [Labor education of preschoolers with visual impairments]. Kyiv: ISP NAPS of Ukraine. Access mode: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/11350>.